

Arbeidsmarktkrapte:

de impact van vergrijzing

verduurzaming

en deglobalisering

Vergrijzing en verduurzaming zetten komende jaren extra druk op de Nederlandse arbeidsmarkt

Inleiding

Krapte op de arbeidsmarkt uitdaging voor Nederland

De Nederlands arbeidsmarkt is al geruime tijd krap. Ter illustratie: maar liefst vier op de tien niet-financiële bedrijven noemt het [tekort aan personeel als belangrijkste belemmering](#) voor de bedrijvigheid. Bedrijven zien beperkingen aan hun productiecapaciteit, terwijl de (semi)publieke sector moeite heeft om overeengekomen politieke ambities allemaal uit te voeren. De krapte remt de groei van onze economie en zorgt ervoor dat de kwaliteit en beschikbaarheid van de dienstverlening achterblijft. Hoewel we nog niet weten welke ambities het volgende kabinet heeft, lijkt het waarschijnlijk dat dat de huidige maatschappelijke uitdagingen en trends ertoe zullen leiden dat een nieuwe regering de komende jaren een groot beroep zal willen doen op het personeelsreservoir van Nederland. Bedrijven en overheid blijven concurreren om personeel en dat zorgt voor de nodige uitdagingen.

Wat betekenen drie grote trends voor de krapte de komende jaren?

Veel studies hebben [recent de huidige arbeidsmarktkrapte bekeken](#), maar nog weinigen hebben verder vooruitgekeken. In deze studie gaan we in op drie belangrijke trends die in potentie meerjarig van invloed zijn op de krapte op de arbeidsmarkt:

- demografische ontwikkeling
- verduurzaming
- deglobalisering

De aanpak

Per trend laten we zien wat volgens de economische theorie¹ de effecten zijn op de arbeidsvraag- en het arbeidsaanbod. Onze focus ligt daarbij op de korte termijn².

De trends voltrekken zicht mogelijk in een periode van vele jaren, maar dit gebeurt vaak geleidelijk, bijvoorbeeld omdat beleid steeds een beetje strenger wordt. Daarmee analyseren we als het ware een opeenstapeling van verschillende korte termijnen. Dit laat onverlet dat de eerste ontwikkelingen van de trends, die al optreden in de beginjaren, uiteindelijk ook lange termijneffecten zullen hebben. Die lange termijneffecten zullen doorgaans anders zijn dan de korte termijneffecten waarop we ons in deze studie richten, door werking van economische krachten zoals loonvorming. Dit maakt dat sommige oplossingen weliswaar de krapte op korte termijn kunnen verlichten, maar vanwege de tijdige karakter door ons als minder kansrijk worden gezien.

Beperken van de arbeidsvraag door de overheid

Wanneer (extra) krapte als probleem wordt ervaren, vraagt dat natuurlijk om oplossingen. Hierbij richten we ons vooral op het handelingsperspectief van de overheid. De nadruk ligt op wat de (semi)publieke sector zelf kan doen om haar eigen arbeidsvraag te beperken. Uiteraard zijn er voor de overheid en soms ook voor bedrijven, tegelijkertijd ook opties om te proberen het arbeidsaanbod te vergroten, bijvoorbeeld door het aanspreken van onbenut arbeidspotentieel onder diverse bevolkingsgroepen. Daarover is [elders](#) al veel geschreven en dit heeft al tot diverse [beleidsinitiatieven](#) geleid. Zodoende laten wij dit hier grotendeels buiten beschouwing, zeker omdat de conclusie gerechtvaardigd lijkt [dat beperking van de arbeidsvraag van de overheid zelf een van de meest kansrijke opties is](#) om ervoor te zorgen dat de krapte beperkt blijft. Naast haar eigen arbeidsvraag kan de overheid ook de arbeidsvraag in de marktsector beïnvloeden, bijvoorbeeld via verkrappend begrotingsbeleid. Ook dit valt buiten de scope van deze publicatie.

1. We behandelen, op een enkele uitzondering na, dus niet de empirische bewijzen voor de geponeerde effecten, niet in de laatste plaats omdat empirisch onderzoek mede door de vele uitdagingen ten aanzien van methodologie en data niet altijd eenduidig is.

2. Het gaat hier om het effect binnen een aantal jaren, en dus niet op het effect over de meerdere decennia waarin de trend zich kan voltrekken, als de economie per definitie al volledig naar een nieuw evenwicht is getendeerd. Dat betekent in de regel dat we toestaan dat de prijzen van eindproducten kunnen veranderen, maar de lonen zich nog niet volledig hebben kunnen aanpassen.

Inhoud

1. Grote krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt	4
Krapte op de arbeidsmarkt door hoogconjunctuur en overheid	5
Krapte verdwijnt niet zomaar	6
2. Vergrijzing en de arbeidsmarkt	8
Vergrijzing als trend	9
Impact vergrijzingstrend op de krapte	10
3. Verduurzaming en de arbeidsmarkt	12
Verduurzaming als trend	13
Impact verduurzaming op de krapte	14
4. Deglobalisering en de arbeidsmarkt	17
Deglobalisering als trend	18
Impact deglobalisering op de krapte	19
5. Conclusie en handelingsperspectieven	21
Conclusie	22
Handelingsperspectieven	23
Bronnen	26
Colofon	27

1. Grote krapte op

de Nederlandse arbeidsmarkt

Krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt door hoogconjunctuur en overheid 5

Krapte verdwijnt niet zomaar 6

1.1 Krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt door hoogconjunctuur en overheid

Arbeidsmarkt is erg krap ondanks groot aanbod werkwillenden

De Nederlandse arbeidsmarkt is zeer krap. De vraag naar personeel is hoog in verhouding tot het arbeidsaanbod. Zo viel [in het derde kwartaal van 2023](#) de werkloosheid met 3,6% laag uit en waren er zelfs meer vacatures dan werklozen. Dit terwijl nog nooit zoveel personen zich beschikbaar stelden voor werk (10,1 miljoen), in absolute zin maar ook als aandeel van de beroepsgeschikte bevolking (75,7%) dat wil werken.

Veel vraag naar arbeid dankzij hoogconjunctuur

Belangrijke reden voor de personeelsschaarste is dat het al geruime tijd goed gaat met de Nederlandse economie. Er zijn veel arbeidskrachten nodig want, de arbeidsvraag wordt simpelweg bepaald door de huidige hoge vraag naar goederen en diensten. Ondanks dat de Nederlandse economie net een crisis achter de rug heeft is er toch krapte ontstaan. Tijdens de coronacrisis is veel werkgelegenheid (met overheidssteun) overeind gehouden. Omdat het economische herstel daarna krachtig was, is al geruime tijd sprake van hoogconjunctuur. Recent kromp de Nederlandse economie weliswaar, maar de krimp was tot dusver te gering om de oververhitting volledig weg te nemen. Daarom is er dus nog relatief veel vraag naar personeel.

Tijdelijk bijdrage van de overheid aan tekort aan arbeidskrachten

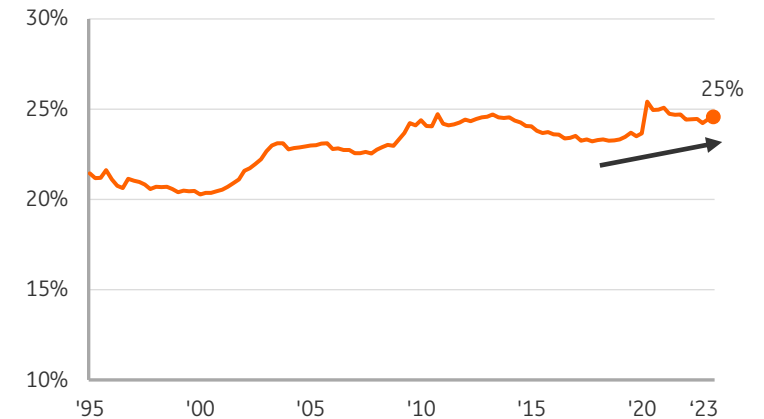
Recent heeft de Nederlandse overheid flink bijgedragen aan de personeelskrapte. Voor een deel is die bijdrage tijdelijk. Zo was er tijdens de coronaperiode veel vraag naar personeel voor prik- en testlocaties. Daarna volgde overheidssteun aan de private sector in het kader van de energiecrisis. Deze steun heeft in 2022 en 2023 tijdelijk de goederen- en dienstenvraag van consumenten en bedrijven daarmee indirect de personeelsvraag heeft aangejaagd. Met het aflopen van de meerderheid van de tijdelijke maatregelen is deze extra arbeidsvraag voor een groot deel verdwenen per 2024 en nagenoeg volledig in 2025. Dit deel van de krapte vormt dus slechts een tijdelijke uitdaging voor het bedrijven.

Structureel bijdrage van overheid

De arbeidsvraag van de (semi)publieke sector stijgt echter ook structureel. In het tweede kwartaal van 2023 werd in de (semi)publieke sector een kleine 25% van het totaal aantal gewerkte uren gewerkt. Dat aandeel lag kort daarvoor, in de periode 2015-2019 op 23%, bedroeg gemiddeld 21% in de periode 1995-1999. Veel verder terug lag het aandeel nog veel lager, in 1970 op slechts 18%.

(Semi)publieke sector slokt steeds groter deel arbeidsuren op

Aandeel (semi)publieke sector* in totaal aantal gewerkte uren (seizoensgecorrigeerd)

*Betreft bedrijfstakken O tot en met Q (Overheid en zorg)
Bron: CBS, bewerking ING Research

Waarom neemt het aandeel banen in de (semi)publieke sector toe?

De trendmatige groei van de (semi)publieke sector komt niet uit de lucht vallen. De structurele stijging kan, naast een bewuste politieke keuze voor een grotere overheid met meer taken en demografische ontwikkelingen, allerlei andere oorzaken hebben, zoals:

- 1. Aard van het product van de sector:** de eerste en mogelijk belangrijkste reden is de aard van het product. De (semi)publieke sector levert voornamelijk diensten. Voor (de vaak arbeidsintensieve) diensten geldt dat het verhogen van de productiviteit vaak moeilijker is dan voor goederen, omdat het [hiervoor veel lastiger is om arbeid te besparen met technologische oplossingen](#) als machines. Dat blijkt ook in de praktijk: de productiviteitsgroei van de overheid(organisaties) [blijft achter bij de commerciële sector en verschilt ook sterk](#) tussen overheidsorganisaties. De “ziekte van Baumol” zegt dat het aandeel van (semi)publieke diensten in de werkgelegenheid stijgt, als de productiviteitsontwikkeling daarvan achterblijft bij de marktsector terwijl de loonontwikkeling wel ongeveer gelijk op gaat. Als die combinatie zich voordoet, worden (semi)publieke diensten relatief steeds duurder, want in verhouding tot goederen is er steeds meer arbeid nodig om deze dienst te produceren. Normaalgesproken zouden hogere relatieve prijzen ertoe leiden dat de consument er relatief minder van wil kopen. Voor (semi)publieke diensten geldt dat niet, deels omdat de hoeveelheid daarvan wordt bepaald door de politiek en deels omdat deze diensten [niet goed substitueerbaar](#) voor andere producten. Veel publieke diensten (denk bijvoorbeeld aan onderwijs, zorg en veiligheid) kunnen immers maar heel beperkt worden vervangen door goederen. Dit fenomeen zorgt ervoor dat het aandeel van de (semi)publieke sector steeds toeneemt.
- 2. Gebrek aan informatie of prikkels om kosten te besparen:** overheidsorganen, ambtenaren en politici worden vaak niet beloond voor kostenbesparing. Daarnaast is goede informatie over de efficiënte inzet van middelen veelal moeilijk te verkrijgen. Beide belemmeringen zorgen ervoor dat het moeilijk blijkt om in de (semi)publieke sector op kostenefficiënte personeelsinzet te sturen. Ook op het moment dat de sturingsinformatie wel toereikend is en blijkt dat publieke middelen inefficiënt worden aangewend kunnen politici bijvoorbeeld meer geïnteresseerd zijn in het verdienen van stemmen bij verkiezingen of ambtenaren in prestige die een grote organisatie en groot budget met zich meebrengen. Zo kunnen in de (semi)publieke sector inefficiënties in stand worden gehouden. In marktsectoren werkt dit anders. Daar verdwijnen dienstverleners bij gebrek aan efficiëntie.
- 3. Lastige context:** bij gebrek aan prikkels is er iets anders nodig om toch beleids- en uitvoeringskeuzes te maken die de meeste waar voor elke belastingeuro opleveren. Zo is het bijvoorbeeld belangrijk om voldoende weerstand te bieden tegen de roep van talloze belangengroepen om meer geld en mensen. Niet elk maatschappelijk probleem kan gemakkelijk met meer geld en personeelsinzet opgelost kan worden. Daarnaast vergt het lef en ook veel kennis van zaken om scherpe keuzes te maken. Lang niet alle goedbedoelde keuzes leiden tot efficiënte inzet van personeel. Schaalvergroting is hiervan een goed voorbeeld. Dit kan tot arbeidsbesparing leiden, omdat vaste kosten over een grotere hoeveelheid wordt uitgesmeerd, maar kan tegelijkertijd gepaard gaan met verlies in de kwaliteit van de dienstverlening, zoals een grotere gepercipieerde afstand tot de burger. Als schaalvergroting doorschiet, kan de menselijk maat uit het oog verloren worden en zelfs leiden tot minder efficiëntie. [Blank \(2015\) suggereert](#) bijvoorbeeld dat schaalverkleining in de rechterlijke macht en drinkwatervoorziening en schaalvergroting in het basisonderwijs en in huisartsenpraktijken tot productiviteitswinst kan leiden.

1.2 Krapte verdwijnt niet zomaar

Kabinetsbeleid vergroot krapte op arbeidsmarkt al snel verder

Op middellange termijn zouden de grote beleidsambities van de overheid, zoals voorgesteld in het [coalitieakkoord Rutte IV](#), voor nóg meer vraag naar personeel zorgen dan in de voorgaande jaren. Niet voor niets waarschuwde het [CBP in de doorrekening van dat coalitieakkoord](#) voor mogelijke verdringing van private werkgelegenheid.

Na de val van het kabinet Rutte IV is vooralsnog onduidelijk hoe de uitvoering van een groot aantal overheidsambities eruit komt te zien. Sommige [dossiers zijn controversieel verklaard](#) en niet alle plannen zullen dus worden uitgevoerd zoals voorzien in het laatste regeerakkoord. Dit had tijdelijk voor een beetje verlichting van de arbeidsmarktkrapte kunnen zorgen. Het [koopkrachtpakket dat het demissionaire kabinet op Prinsjesdag voor 2024 aankondigde](#) en dat door [diverse amendementen van de Tweede Kamer](#) verder lijkt te worden uitgebreid zorgt, voornamelijk via een stimulerend effect op de consumptie van huishoudens, daarentegen weer voor meer personeelskrapte in 2024. Hoewel we nog niet precies weten welke ambities het volgende kabinet heeft, bestaat voor de jaren daarna een reëel risico dat ook een nieuwe regering een groot beroep zal willen doen op het personeelsreservoir van Nederland. Ook aanstaande kabinetten staan immers voor veel van dezelfde maatschappelijke uitdagingen als het vorige kabinet.

Afkoeling van economie zorgt voor wat lagere personeelsvraag

Op dit moment zijn de [verwachtingen voor de economische groei](#) voor de korte termijn al een stuk gematigder dan in de afgelopen jaren. Toch lijkt de Nederlandse economie ook nu nog steeds boven haar kunnen te presteren.

Schattingen van de zogenoemde “output gap” van instituten zoals de [Europese Commissie](#) wijzen er namelijk op dat de Nederlandse economie boven de structureel houdbare capaciteit produceert. Dat levert bovenmatige prijsdruk op. Die hogere prijzen zorgen er weer voor dat de economie wat afkoelt en er na verloop van tijd een nieuw evenwicht ontstaat. Een vergelijkbare dynamiek kunnen we ook op de arbeidsmarkt verwachten. Hogere lonen zorgen voor hogere loonkosten, bovenop andere kostenstijgingen, zoals financieringskosten. Als de opbrengsten niet meer opwegen tegen de gestegen kosten zal het aantal faillissementen verder oplopen. Dat gaat gepaard met verlies aan werkgelegenheid. Daarnaast zullen bedrijven die wel overeind blijven minder snel geneigd zijn om nieuw personeel aan te nemen. Al met al zal de werkloosheid oplopen en de spanning op de arbeidsmarkt wat afnemen.

Zelfs bij afkoeling van de economie verdwijnt krapte niet zomaar

Zelfs als de groeivoorzichten verder verslechteren zal de Nederlandse arbeidsmarkt op de komende paar jaar nog aan de krappe kant blijven. Onze verwachting is namelijk dat bedrijven veelal zullen proberen personeel vast te houden, ook wanneer de vraagontwikkeling voor goederen en diensten wat minder gunstig is dan voorheen. Dit [hamstergedrag is met de tijd toegenomen](#) en blijkt vooral plaats te vinden [nadat de arbeidsmarkt geruime tijd krap is geweest](#). Ontslaan van werknemers brengt (ontslag)kosten met zich mee. Ook met het vinden, aannemen en trainen van nieuw personeel, zeker in latere gunstigere economische omstandigheden, gaan kosten gepaard. Naar verwachting zal de aankomende vergrijzing (zie hoofdstuk 2) het hamstergedrag onder bedrijven alleen maar versterken omdat daardoor een deel van vertrekkende werknemers niet zal terugkeren op de arbeidsmarkt.

Naast kwantitatieve krapte ook kwalitatieve mismatch

Op de Nederlandse arbeidsmarkt is er niet alleen sprake van kwantitatieve krapte maar ook van een kwalitatieve. Kwantitatieve krapte wordt uitgedrukt door naar de verhouding tussen het totale arbeidsaanbod en de totale arbeidsvraag (in uren) te kijken. [Kwalitatieve krapte, ofwel mismatch](#), ontstaat omdat het soort arbeid dat wordt gevraagd lang niet altijd voldoende overeenkomt met de mensen die die vraag zouden moeten vervullen. Niet al het aangeboden werk is hetzelfde en potentiële werknemers beschikken over verschillende kennis en vaardigheden. Niet iedereen kan zomaar alle soorten werk verrichten.

Mismatch is een belangrijke reden waarom er zelfs bij een zeer grote personeelsvraag [op macroniveau toch altijd nog mensen werkloos zijn](#) en het verklaart waarom er op de arbeidsmarkt [zowel een tekort aan personeel als tegelijkertijd een tekort](#) aan passende banen (werkloosheid) voor bepaalde beroepen kan bestaan.

Mismatch is niet nieuw

Mismatch is van alle tijden. Een economie die steeds verandert door nieuwe technologische mogelijkheden vraagt namelijk constant om andere kennis en vaardigheden. Die zijn meestal niet per direct voorhanden, omdat daar vaak eerst in geïnvesteerd moet worden. Wel kan het zo zijn dat in een zeer krappe arbeidsmarkt werkgevers nu simpelweg sneller genoeg nemen met personeel dat minder goed aansluit op de vacature en dat de gepercipieerde mismatch daardoor momenteel bovengemiddeld is.

2. Vergrijzing

en de arbeidsmarkt

Vergrijzing als trend

9

Impact vergrijzingstrend op de krapte

10

2.1 Vergrijzing als trend

Op dit moment doen zich een aantal trends voor die de komende jaren van invloed kunnen zijn op de krapte van de arbeidsmarkt. In dit hoofdstuk nu eerst de focus op de eerste trend: de vergrijzing:

Bevolking groeit waarschijnlijk verder

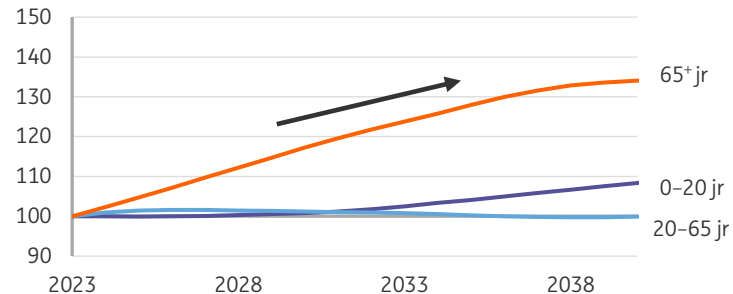
De Nederlandse bevolkingsgroei zet naar verwachting ook de vijftien jaar door, in het [basisbevolkingsprojectiescenario](#) als ook in de [meeste andere scenario's](#). Dat is direct relevant voor de arbeidsmarkt, want daarmee kan ook het aantal potentiële werkkenden toenemen en dus het arbeidsaanbod groeien.

Vooral meer ouderen

De samenstelling van de bevolking verandert naar verwachting flink: zo groeit vooral het aantal 65-plussers en in mindere mate ook het aantal 20-minners sterker dan de groep van 20 tot 65 jaar³. Zo zal vooral het aandeel ouderen in de totale bevolking toenemen, van ruim 20% in 2023 naar bijna 25% in 2038.

Vooral het aantal 65-plussers neemt komende jaren flink toe

Prognose aantal mensen naar leeftijdsgroep (index, 1 januari 2023 = 100)

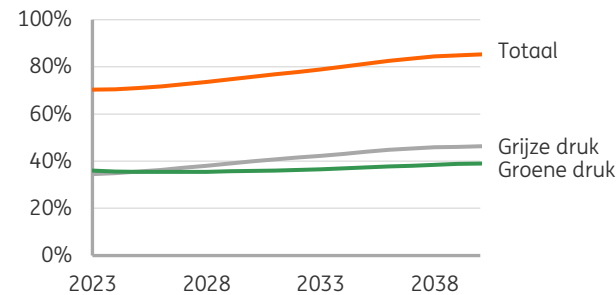
Bron: CBS (bevolkingsprognose), bewerking ING Research

Hogere afhankelijkheidsgraad

Meer ouderen en jongeren betekent dat de demografisch neemt flink toe. De demografische druk is immers de verhouding tussen het aantal ouderen en jongeren tot het aantal inwoners in de werkzame leeftijd. Dit betekent een economische uitdaging. Ouderen en jongeren zijn immers afhankelijk van werkenden, omdat ze bijvoorbeeld zorg, kinderopvang en onderwijs nodig hebben. Daarom wordt ook wel gesproken van een toename van de afhankelijkheidsgraad.

Demografische druk stijgt flink, vooral door grotere grijze druk

Prognose demografische druk*

*Verhouding tussen niet-werkzame leeftijdsgroep en groep potentiële werkkenden (20-65 jr). Grijze druk betreft 65-plussers, groene druk betreft 0-20 jr. Bron: CBS (bevolkingsprognose), bewerking ING Research

Van bijna drie potentiële werkkenden per oudere naar ruim twee

Vooral de grijze druk - de verhouding tussen het aantal ouderen en de groep in de werkzame leeftijd - neemt toe. Terwijl er nu bijna 3 mensen zijn in de werkzame leeftijd voor elke 65-plusser, zullen dat er over vijftien jaar slechts ruim 2 zijn. De grootste toename van de

demografische druk zal over ruim vijftien jaar optreden, maar zal ook zeker de eerstkomende jaren al voelbaar zijn. Doordat de groene druk - de verhouding van het aantal 20-minners tot het aantal in de werkzame leeftijd - iets later piekt dan de grijze druk, ligt de piek van de totale demografische druk nog een aantal jaar verder vooruit.

Grootste onzekerheid in de demografische vooruitzichten is migratie

Bevolkingsverwachtingen zijn relatief zeker. Zo ligt de huidige leeftijdsopbouw vast en fluctueren sterfte- en geboortecijfers doorgaans weinig. De grootste onzekerheid voor de demografische vooruitzichten vormt demigratie.

Immigratie kan ophoof demografische druk slechts licht beperken

Ongeveer twee derde van de verwachte bevolkingsgroei komt door migratie. De demografische druk zou [hoogstwaarschijnlijk nóg meer stijgen](#) dan in de huidige basisprognoses als er geen immigratie zou zijn. Hoewel migratie de ophoof van de demografische druk niet helemaal kan voorkomen, zorgt het er wel voor dat de ophoof wat beperkter is. Veel migranten arriveren namelijk in de werkzame leeftijd in ons land en kunnen op korte termijn de arbeidskrapte wat verminderen. Migrantten consumeren zelf echter ook. Die extra vraag zorgt ervoor dat er extra banen ontstaan. Dat betekent dat om een x-aantal vacatures te vervullen een veelvoud aan extra werkende migrantten nodig is. Bovendien brengen zij ook kinderen mee. Dat verhoogt de groene druk enigszins, zoals de druk op de kinderopvang en het onderwijs. Al met al verlicht migratie daarmee slechts beperkt de demografische druk en de resulterende arbeidskrapte.

3. 20-65 jaar wordt hier gebruikt als ruwe indicator voor de beroepsgeschikte bevolking. Strikt genomen kunnen mensen ook voor hun 20^e en na hun 65^e nog werken.

2.2 Impact vergrijzingstrend op de krapte

Demografische druk vergroot krapte ondanks hoger arbeidsaanbod

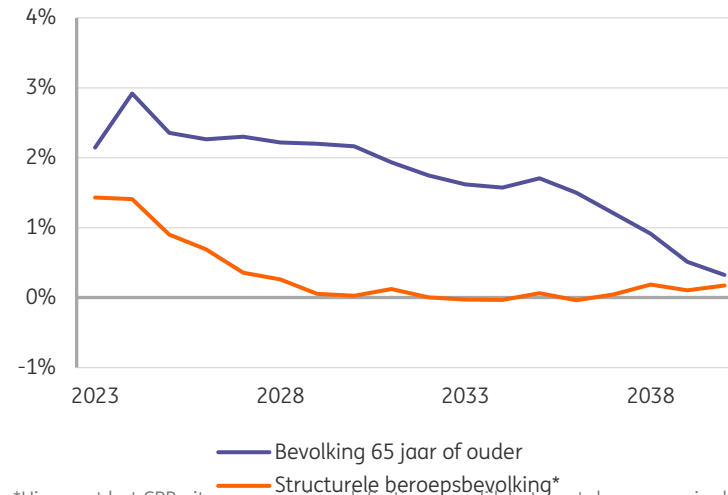
Het structurele arbeidsaanbod (in aantal personen) zal tot 2032 naar [verwachting van het CPB](#) nog groeien. Tegelijkertijd stijgt de demografische druk. Dat betekent dat de verhouding tussen het aantal mensen dat consumeert (de hele bevolking) en het aantal mensen dat de daarvoor benodigde goederen en diensten produceert (alleen de beroepsbevolking) verandert: zo ontstaat er relatief veel vraag naar arbeid ten opzichte van het aanbod.

Hogere arbeidsparticipatie brengt slechts een beetje verlichting

Het verkappende effect van de demografische druk op de arbeidsmarkt wordt wel iets verminderd doordat de arbeidsparticipatie nog steeds toeneemt. We zien dat een steeds groter deel van de bevolking wil gaan werken (of extra uren wil maken). De afgelopen decennia deed een grotere werkwillendheid van vrouwen het arbeidsaanbod flink stijgen, maar aangezien huidige generaties vrouwen al vaak werken is hier steeds minder winst te boeken. Afschaffing van pre-pensioenregelingen en verhoging van de AOW-leeftijd zorgden de voorgaande jaren voor meer arbeidsaanbod onder ouderen, maar dat positieve effect op het structurele arbeidsaanbod neemt de komende jaren af. Waar een jaarlijkse totale groei van de structurele beroepsbevolking van zo'n 1% per jaar de afgelopen twee decennia normaal was, [neemt zo deze groei de komende jaren snel en geleidelijk af](#) naar ongeveer nul in de jaren 2030-2035. Tegelijkertijd groeit de groep 65-plussers met zo'n 2% per jaar een stuk sterker.

Aantal ouderen groeit harder dan de beroepsbevolking

Geraamde groei jaar op jaar van bevolkingsgroepen

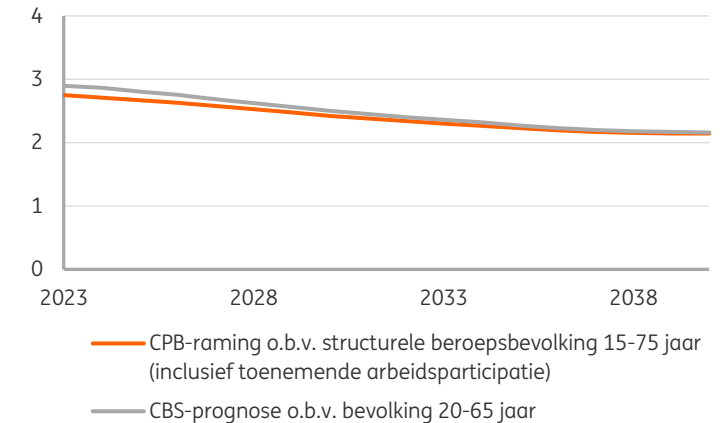

*Hier gaat het CPB uit van een ruime definitie, namelijk het aantal personen in de leeftijdsgroep van 15 tot 75 jaar dat wil en kan werken
Bron: CPB (cMEV 2024) en CBS (bevolkingsprognose), bewerking ING Research

De grijze druk neemt toe van bijna 3 mensen in de werkzame leeftijd per 65-plusser, naar ruim 2. Nemen we daarbij ook de stijgende arbeidsparticipatie mee, dan pakt de grijze druk iets gunstiger uit voor de arbeidsmarkt dan als we puur uitgaan van de demografisch ontwikkeling. Al met al daalt het arbeidsaanbod uitgedrukt in mensen per 65-plusser van 2,7 per 65-plusser in 2023 naar 2,5 in 2028, 2,3 in 2033 en 2,2 in 2038. Uiteindelijk is het effect van vergrijzing dus sterker dan de toename van de participatie. Zo zorgt de toekomstige demografische ontwikkeling voor extra druk op de arbeidsmarkt.

Grijze druk is iets minder groot als rekening wordt gehouden met toenemende arbeidsparticipatie

Ramingen van verhouding tussen de structurele beroepsbevolking* en het aantal inwoners van 65 jaar of ouder*, en verhouding tussen het aantal inwoners van 20-65 jaar tot het aantal inwoners van 65 jaar of ouder**

Bron: CPB* (cMEV 2024) CBS** (bevolkingsprognose) en bewerking ING Research

Lengte van de werkweek lijkt niet voor extra krapte te zorgen

Voor het arbeidsaanbod is, naast het aantal mensen dat wil werken, ook relevant hoeveel uren die mensen gemiddeld willen werken. Een [eerdere studie van het CPB](#) suggereert dat hier geen noemenswaardige extra druk op de arbeidsmarkt vanuit gaat, maar ook dat dit niet voor verlichting zorgt. Weliswaar daalt naar verwachting het gemiddeld aantal uren onder mannen, maar dit wordt gecompenseerd door een stijging in het aantal uren onder vrouwen. Tegelijkertijd lijkt er op basis van recente ontwikkelingen toch een risico te bestaan voor meer druk op de arbeidsmarkt vanuit het aantal uren. We zien dat [in de eurozone het gemiddeld aantal gewerkte uren per persoon recent wat achterblijft](#) bij de periode voor corona en zien dat ook in Nederland. Vooral nog moet nog blijken in hoeverre dit een structurele ontwikkeling in het arbeidsaanbod is en wat daarvan de oorzaken zijn.

Grotere demografische druk zorgt voor extra vraag naar arbeidsintensieve (semi)publieke diensten

Demografische ontwikkelingen leiden ook via een ander kanaal tot meer druk op de arbeidsmarkt, namelijk via een verandering in de samenstelling van de vraag naar goederen en diensten. Als het aandeel ouderen stijgt, zal het aandeel (semi)publieke diensten in de totale consumptie en productie van ons land stijgen. Dit soort diensten is doorgaans arbeidsintensief, bijvoorbeeld omdat het lastig is om ze te vervangen door meer kapitaalintensieve productiemethoden (zie ook blz. 6). Bij vergrijzing gaat het dan vooral om een stijging in de vraag naar gezondheidszorg, terwijl de lichte stijging van groene druk tot een toename in de vraag naar kinderopvang en onderwijs leidt.

Ook handelspartners kampen met vergrijzing

Nederland is echter niet het enige land dat vergrijst. Veel handelspartners van Nederland vergrijzen ook en vaak zelfs nog [sterker dan Nederland](#). Zowel het niveau van de grijze druk als de stijging daarvan is bijvoorbeeld in het eurogebied [hoger dan in Nederland](#).

Conclusie: demografische ontwikkeling zet spanning op arbeidsmarkt

Al met al zal de toenemende demografische druk zorgen voor extra krapte op de arbeidsmarkt.

- Allereerst via een **lager arbeidsaanbod**: er komen simpelweg minder actieven ten opzichte van het aantal inactieven: een iets hogere arbeidsparticipatie zal lang niet voldoende tegenwicht kunnen bieden de stijging van het aantal ouderen en jongeren.
- Verder zal een toenemend aantal ouderen relatief **meer vraag** naar arbeidsintensieve diensten uitoefenen.

Korte termijn effect van vergrijzing op de Nederlandse arbeidsmarkt

Ontwikkeling:	Effect op:			
	Arbeidsvraag	Arbeidsaanbod	Kwantitatieve krapte	
• Demografische druk stijgt	o	--	++	+ = vergroot - = verkleint o = geen effect
• Aandeel semipublieke diensten stijgt	+	o	+	
Totale effect	+	--	+	

Bron: ING Research

3. Verduurzaming en de arbeidsmarkt

Verduurzaming als trend

13

Impact verduurzamingstrend op de krapte

14

3.1 Verduurzaming als trend

Verduurzaming in opkomst

Verduurzaming is de afgelopen jaren sterk in opkomst. De wereld kampt immers met uitdagingen als de opwarming van de aarde, milieuvervuiling, afname van de biodiversiteit en de uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Uitdagingen waarop verduurzaming een deeloplossing biedt. Hiermee doelen we op alle inspanningen met als doel de negatieve impact van menselijke activiteiten op het klimaat, het milieu en de biodiversiteit te verminderen om de leefbaarheid en welzijn van mensen te verbeteren. Het ziet er naar uit dat deze trend zich de komende jaren alleen maar verder zal voortzetten.

Doelen wettelijk vastgelegd

Belangrijke historische mijlpaal in deze context vormden de zogenaamde duurzame ontwikkelingsdoelen ([Sustainable Development Goals](#)) die de VN in 2015 hebben vastgesteld om van onze wereld een beter leefbare planneet te maken. Overheden hebben deze SGD's veelal aangegrepen om hun bestaande doelen tegen het licht te houden en additionele doelen op te stellen, zo ook de Europese Unie en Nederland. Een paar van de meest in het oog springende Europese en in het verlengde daarvan Nederlandse doelstellingen op het gebied van verduurzaming zijn:

- Aanscherping wetgeving: [Fit for 55](#) bevat een uitgebreid pakket aan voorstellen om de Europese wetgeving zo aan te scherpen dat de Europese klimaatdoelen gehaald worden.
- Vermindering van de uitstoot van broeikasgassen, zoals CO₂. Volgens het [Klimaatakkoord](#) moet Nederland in 2030 49% minder broeikasgassen uitstoten dan in 1990 en 95% minder in 2025. Inmiddels is dit ook wettelijk vastgelegd en zelf nog aangescherpt in de [klimaatwet](#).

- [Opwekking van een groter aandeel energie](#) uit hernieuwbare bronnen, zoals wind, zon, water en biomassa. In 2030 moet 70% van alle elektriciteit in Nederland duurzaam worden opgewekt. In 2050 moet dat 100% zijn.
- Volledige [verduurzaming van de industrie](#): doel is hier [om in 2050 een 100% circulaire en klimaatneutrale industrie te bewerkstelligen](#).
- Reducering van de stikstofuitstoot, zoals vastgelegd in de [Wet Stikstofreductie en Natuurverbetering](#).

Duurzaamheidsmaatregelen laten sporen na op de hele economie

Al de wettelijk vastgelegde duurzaamheidsdoelen zorgen ervoor dat deze trend zich de komende jaren alleen maar verder zal voortzetten en tevens onomkeerbaar lijkt. Belangrijke maatregelen zijn bijvoorbeeld:

- Vanuit de EU; het emissiehandelssysteem om schadelijke uitstoot terug te brengen en het mechanisme voor koolstof-grenscorrectie ([CBAM](#)) dat moet voorkomen dat de emissie-reductie-inspanningen van de EU teniet worden gedaan door hogere emissies buiten de EU-grenzen.
- Vanuit de EU (als onderdeel van [Fit for 55](#)), bindende jaarlijkse emissienormen per lidstaat voor [broeikasgassen](#), [CO₂ emissienormen](#) voor auto's en bestelwagens; vermindering methaanemissies in de energiesector, duurzame vliegtuigbrandstoffen, groenere brandstof in de scheepvaart en hogere streefcijfers voor hernieuwbare energie en energie efficiëntie.
- Nederlandse stikstofmaatregelen in [de bouw](#), het [verkeer en vervoer](#) en [in de landbouw](#).

Deze en alle andere maatregelen die nodig zullen zijn om de afgesproken duurzame ontwikkelingsdoelen te halen zullen onherroepelijk hun sporen nalaten op onze economie, Er zijn omvangrijke extra overheidsinvesteringen – het gaat al snel om vele [miljarden euro's](#) – mee gemoeid en op sommige terreinen zijn de veranderingen zo groot dat we spreken van een transitie. Zo is het al lang niet meer de vraag of de weg naar verdere verduurzaming substantiële impact zal hebben op onze economie, maar meer waar die impact gevoeld zal worden en hoe groot die daar zal zijn.

Helder lijkt eveneens dat de impact voelbaar zal zijn over de volle breedte van onze economie. Denk daarbij niet alleen aan sectoren als de industrie, energie, landbouw de bouw en transport. Beprijzing en normering (waaronder verboden) van vervuiling betekent dat de relatieve prijzen, prijzen van vervuilende producten ten opzichte van schoner producten, veranderen. Zo zullen sommige bedrijven zich aanpassen en nieuwe bedrijven de plek van oude bedrijven overnemen. Dit betekent vooral dat de samenstelling van de economie verandert. Zo verschuift ook de werkgelegenheid naar schonere sectoren en bedrijven. Mede daarom zijn steuninitiatieven als [het Sociaal Klimaatfonds](#) door de EU in het leven geroepen.

Van producenten zal gevraagd worden anders te produceren, bijvoorbeeld minder vervuilend, energie-efficiënter of meer circulair. Duurzamer consumeren zal voor consumenten betekenen dat ze soms duurder uit zijn of andere keuzes zullen moeten maken dan ze gewend zijn. Om ervoor te zorgen dat alle betrokkenen tijdig genoeg in beweging komen, zal de overheid – zeker gezien de relatief korte tijdlijnen – zetten in de richting van verduurzaming moeten geven.

3.2 Impact verduurzamingstrend op de krapte op de arbeidsmarkt

Verduurzaming stuurt richting nieuwe productietechnologieën

Lange tijd leek vervuiling als het ware gratis. Vervuilen was relatief goedkoop en veelal toegestaan. Bedrijven, die geacht worden om winst te maken om te overleven, kozen dus veelal onder concurrentiedruk noodgedwongen voor vervuilende productietechnieken. Maar inmiddels is de wereld verandert en lijkt vanwege het ingevoerde verduurzamingsbeleid de tijd van gratis vervuilen voorbij. Ruwweg komt verduurzamingsbeleid in twee vormen:

1. beleid, zoals beprijzing en normering⁴, dat vervuilen duurder⁵ maakt
2. (extra) overheidsuitgaven, bijvoorbeeld gericht op kennisontwikkeling en nieuwe infrastructuur die de overgang naar nieuwe productietechnologieën mogelijk moet maken.

Het doel van beide is gelijksoortig: beiden proberen het gebruik van nieuwe productietechnieken te bevorderen. Wel hebben deze twee smaken verduurzamingsbeleid allebei een verschillend effect op de arbeidsmarkt

Beprijzing en normeren: minder arbeidsproductiviteitsontwikkeling in transitiefase

Bedrijven zullen tijdens de transitiefase richting nieuwe productietechnieken op een laagproductieve manier produceren. Duurzame technologieën kunnen uiteindelijk even efficiënt worden als vervuilendere technologieën. Maar voordat het zover is, gaat daar vaak een jarenlange transitieperiode aan vooraf. Nieuwe technieken zijn op moment van aankondiging of invoering van nieuw verduurzamingsbeleid namelijk nog niet of nog niet volledig ontwikkeld. Voor bedrijven betekent dat dat zij tijdelijk gebruik

blijven maken van oude technieken en een steeds hogere vervuilingsprijs betalen of dat zij extra hoge kosten maken om schoon te produceren met relatief inefficiënte technieken die nog in de kinderschoenen staan. Daarnaast moeten nieuwe technologieën die beschikbaar komen nog in het bedrijfsproces worden geïntegreerd. Iets dat tijdelijk ook ten koste van de productiviteit kan gaan. Sommige producten worden daardoor duurder. Dat maakt ze minder gewild en zet sommige businessmodellen onder druk. Hogere prijzen verslechteren ook de Nederlandse prijsconcurrentiepositie, waardoor ook de vraag uit het buitenland daalt. Al met al, groeit de economie minder hard dan zonder verduurzaming.

In de praktijk waarschijnlijk rem op productiviteitsgroei, geen daling

Als verduurzamingsbeleid plotseling op het eindambitieniveau zou worden ingevoerd, zou dat direct een behoorlijke verlaging van de productiviteit betekenen. Hier is echter een nuancering op z'n plaats: in de praktijk zal een feitelijke plotselinge daling van de productiviteit niet snel optreden. Normaalgesproken neemt productiviteit structureel toe, mede als gevolg van innovaties buiten het vergoeringsdomein. Bovendien wordt verduurzamingsbeleid vaak geleidelijk ambitieuzer en is steun aan bedrijven daar ook vaak onderdeel van. In de praktijk zal het dus vaak zo zijn dat de productiviteitsgroei weliswaar lager uitpakt dan zonder verduurzaming, maar er treedt niet per se een daling van de productiviteit op.

Minder vraag naar arbeid

Een lagere productiviteit, betekent hogere loonkosten per eenheid productie. Als die kosten oplopen geldt voor een deel van het personeel dat hun productie niet meer opweegt tegen de op korte termijn nog onveranderde loonkosten. De prijs van het product zal omhoog moeten. Zo daalt vraag van consumenten en dus ook de arbeidsvraag van bedrijven. Terwijl het arbeidsaanbod op de zeer korte termijn min of meer vaststaat, stijgt daarmee dus de werkloosheid en neemt de krapte op de arbeidsmarkt dus af.

Arbidsaanbod mogelijk ook geraakt via lagere reële lonen

Het arbeidsaanbod kan uiteindelijk iets dalen als gevolg van beleid dat de vervuiling duurder maakt. Het arbeidsaanbod is namelijk afhankelijk van het reële beschikbare loon dat potentiële werkkenden kunnen krijgen, dat wil zeggen het loon in hoeveelheid producten die daarvoor gekocht kunnen worden.

4. Een normering die zaken verbiedt is economisch gezien vergelijkbaar aan een oneindig hoge belasting en wordt in deze analyse dus ook als een kostprijsverhoging behandeld.

5. Voor de zeer lange termijn kan zelf beargumenteerd worden dat verduurzamingsbeleid kosten verlaagt en de productiviteit ten goede komt ten opzichte van een basisscenario met geen tot weinig verduurzamingsbeleid, aangezien daarmee veel schade voorkomen wordt. Zie bijvoorbeeld [OESEO \(2015\)](#) voor dergelijke schattingen. In onze studie focussen we op een wat kortere termijn, waarin de kosten van verduurzamingsbeleid dominant zijn en de lange termijneffecten van gebrek aan ingrijpen nog niet.

We mogen ervanuit gaan dat beprijzing (bijvoorbeeld een gebruikersbelasting) budgetneutraal gebeurt, het is immers niet het doel van verduurzaming om extra belasting op te halen, dan blijft het reële loon aanvankelijk onveranderd. In dit geval heffen de prijsverhoging als gevolg van de beprijzingsmaatregelen en de bijbehorende belastingverlaging elkaar per definitie op. Logischerwijs zal beprijzen echter niet de enige kostprijsverhogende maatregel zijn die genomen wordt. Er zal ook andersoortig kostprijsverhogend beleid worden ingevoerd, (zoals een verbod of aanscherping van uitstootmaxima). Dit is beleid waar geen overheidsopbrengst (en dus ook geen daaruit gefinancierde potentiële belastingverlagingen elders) oplevert, maar dat de prijzen wel opdrijft. Al met al is het waarschijnlijk dat beleid (beprijzen en normering) dat de vervuiling duurder maakt per saldo het reële beschikbare loon toch iets verlaagt.

Een lager reëel loon ontmoedigt om te werken en verlaagt zo het arbeidsaanbod. Dit vergroot de krapte op de arbeidsmarkt enigszins. Hoewel dit effect er theoretisch is, is dit in de praktijk het negatieve effect op het arbeidsaanbod waarschijnlijk redelijk beperkt. [Empirisch onderzoek](#) laat herhaaldelijk zien dat het arbeidsaanbod in Nederland niet heel erg gevoelig is voor verandering in (netto)lonen.

Extra overheidsbestedingen creëren extra vraag naar personeel

Op het moment dat er gekozen wordt voor extra overheidsuitgaven om de verduurzaming verder op weg te helpen zal dit ook leiden tot extra krapte op de arbeidsmarkt. Tijdens de transitiefase zal er dan als gevolg van extra netto-overheidsbestedingen aan verduurzaming tijdelijk extra vraag naar producten worden uitgeoefend en dus ook extra vraag naar personeel. Zo investeert de overheid in nieuwe infrastructuur, bijvoorbeeld voor waterstof en elektriciteit, geeft zij subsidies voor marktontwikkeling (zoals bijvoorbeeld duurzame energieopwekking) en voor ontwikkeling van nieuwe kennis en producten (zoals een Groeifonds).

Arbeidsmarkt verkrapt verder als het extra uitgaven betreft

Belangrijk is om ons te realiseren is dat het verkrappende effect alleen optreedt als er tegenover de extra verduurzamingsuitgaven van de overheid geen extra nettolastenverzwaringen staan. De veronderstelling dat er meer netto-bestedingen in het kader van verduurzaming zullen worden gedaan lijkt, zeker in de huidige politieke context niet onredelijk. Zo staan er in het meest recente [regeerakkoord](#) bijvoorbeeld miljarden aan extra uitgavenambities voor de verduurzaming.

Het is ook goed om ons te realiseren dat het niet zozeer 'de verduurzaming' an sich (als onderwerp) is die uiteindelijk via extra effectieve vraag voor extra vraag naar arbeid zorgt. Andere (ook niet-verduurzamende) extra overheidsbestedingen zouden immers een vergelijkbaar verkrappend effect op de arbeidsmarkt hebben gehad. Het effect op de arbeidsmarkt komt puur omdat het hier additionele uitgaven betreft. Wel is het natuurlijk de verduurzaamingscontext, de urgentie en de relatief ongunstige Nederlandse uitgangspositie, die er voor een belangrijk deel aan heeft bijgedragen dat er vele miljarden aan extra overheidsuitgaven vrijkwamen om een tandje bij te schakelen om de ambitieuze doelstellingen alsnog te halen.

Arbeidsintensiteit tijdens transitie niet noodzakelijkerwijs anders

Over de extra vraag naar arbeid vanwege de duurzaamheidstrend bestaan ook een paar misverstanden die goed zijn om te ontkrachten. Ten eerste suggereren sommigen dat de transitiefase naar schonere economie arbeidsintensiever is (zie bijvoorbeeld [OESO, 2017](#)). Dat zou zo zijn omdat bijvoorbeeld het [installeren van nieuwe \(schone\) productiefaciliteiten arbeidsintensiever zou zijn](#). Welbeschouwd zorgen deze nieuwe activiteiten per saldo niet per se voor meer arbeidsvraag. Dat komt omdat gelijksoortige activiteiten in de vervuilende sector wegvallen. Vervuilende sectoren zien minder toekomst om zich verder nog rendabel te ontwikkelen en zullen dus minder aan ontwikkeling en investeringen doen.

Nieuwe technologie niet per definitie arbeidsintensiever

Ander veelgehoord misverstand is dat nieuwe technologie arbeidsintensiever is. Ook daar is [geen overtuigende reden](#) voor. Waarom zouden nieuwe technologieën, als ze eenmaal zijn geïnstalleerd, per se meer of minder arbeid vragen dan vervuilende technologieën? Technologieën die vervuilende technologieën vervangen gebruiken weliswaar minder vervuilende inputs zoals kolen of olie, maar vervangen die vervuilende inputs meestal met kapitaal in plaats van met arbeid. De [substitutiemogelijkheden tussen de vervuilende inputs en arbeid blijken over het algemeen namelijk beperkt](#). Sterker nog, er zijn ook voorbeelden waarbij de nieuwe duurzamere variant van een product zelfs kapitaalintensiever is dan de oude vervuilendere variant: elektrische auto's hebben veel minder onderdelen en vragen bij productie en onderhoud minder arbeid dan een auto met een verbrandingsmotor.

Conclusie: verduurzamingstrend zet extra druk op arbeidsmarkt

Al met al zal de verduurzamingstrend volgens ING Research de krapte op de arbeidsmarkt op korte termijn vergroten: de vraag naar mensen neemt per saldo toe en het aanbod daalt mogelijk een klein beetje.

Belangrijkste is het **positieve effect op de arbeidsvraag**. Die vraag stijgt per saldo als gevolg van twee tegengestelde ontwikkelingen:

- Extra overheidsbestedingen op relatief korte termijn zorgen voor extra groei van de economie en dus extra vraag naar mensen
- Beleid de productiekosten van bedrijven geleidelijk zal verhogen, zodat de economie minder hard groeit en de vraag naar mensen wordt afgeremd

De timing van deze twee effecten is verschillend. De extra overheidsuitgaven zijn er al op korte termijn, terwijl het effect van het kostprijsverhogend beleid waarschijnlijk meer geleidelijke optreedt. Zo zullen de extra overheidsbestedingen dus waarschijnlijk de dominante factor zijn de eerstkomende komende jaren.

Daarnaast **daalt** ook **het arbeidsaanbod** mogelijk ook een klein beetje:

- Hogere consumentenprijzen drukken het reële loon en hebben zo in theorie een negatief het aanbod van arbeid. Gezien de empirie hierover lijkt dit effect relatief beperkt.

Korte termijn effect van verduurzamingsbeleid op de Nederlandse arbeidsmarkt

Ontwikkeling:	Effect op:			
	Arbeidsvraag	Arbeidsaanbod	Kwantitatieve krapte	
• Extra overheidsbestedingen	++	o	++	+ = vergroot - = verkleint o = geen effect
• Meer beprijzing en normering	-	-/o	-	
Totale effect	+	-/o	+	

Bron: ING Research

4. Deglobalisering en de arbeidsmarkt

Deglobalisering als trend

18

Impact deglobaliseringstrend op de krapte

19

4.1 Deglobalisering als trend

Voortschrijdende globalisering

Kijken we naar de globalisering dan leek lange tijd de richting van deze trend eigenlijk vrij eenduidig: gedreven door het streven naar meer vrijhandel met verregaande economische samenwerkingsverbanden en voortschrijdende technologische ontwikkeling (met name op het gebied van ICT en vervoer) zijn steeds meer economieën meer en meer met elkaar verknoopt geraakt. Vooral productieketens werden opgeknipt in meer onderdelen en zo verspreid over landen en bedrijven die zich daarin verder konden specialiseren. De onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid is daardoor, ondanks een vertraging in de wereldhandel sinds 2008, meer en meer toegenomen. Kortgezegd de wereld werd steeds kleiner, gespecialiseerd en kostenefficiënter.

Niet langer vanzelfsprekend

Inmiddels lijkt het tij gekeerd. Een aantal recente ingrijpende gebeurtenissen zoals het opkomend populisme, de coronacrisis en de oorlog in Oekraïne hebben er stuk voor stuk aan bijgedragen dat de hang naar voortschrijdende globalisering inmiddels stevig onder druk is komen te staan. Zo lijkt het protectionisme recent verder aangewakkerd door verschillende populistische regeringsleiders, met de handelsoorlog tussen de VS en China als één van de meest in het oog springende voorbeelden. Ook het Britse referendum met als gevolg de Brexit is een duidelijk voorbeeld van minder internationale samenwerking in plaats van meer als gevolg van populisme.

Kortgeleden liet de coronacrisis nog eens duidelijk zien welke nadelen er kunnen kleven aan het veelal overzee laten produceren van belangrijke producten/halffabricaten. Met name de sterk toegenomen afhankelijkheid van China is hier een [toenemende](#)

[zorg](#). In het bijzonder als het gaat om meer hightech producten en producten met strategisch belang, zoals technologische infrastructuur. Onlangs betoogde [Europese Commissie-voorzitter Von der Leyen](#) zelfs dat de EU waar nodig best naar zijn handelswapens mag grijpen om het speelveld met China gelijk te houden. Een assertievere Europese houding blijkt verder ook uit het [onderzoek](#) dat de Europese Commissie zeer recent aangekondigde naar vermeende illegale staatsteun door China aan zijn autofabrikanten.

De EU zet ook andere concrete stappen richting minder afhankelijkheid en meer zelfvoorzienendheid. Zo beoogt de [Critical raw materials act](#) dat landen buiten de EU nooit meer dan 65% van de jaarlijkse Europese behoefte aan welke grondstof dan ook mogen produceren. In de [Net-Zero Industry Act](#) uit maart 2023 stelt de Europese Commissie maatregelen voor om het Europese ecosysteem voor de productie van netto-zero-technologieproducten te versterken maar algemene doel is om Europa op weg te helpen om tegen 2030 ten minste 40% van zijn behoefte aan schone energietechnologie in eigen land te produceren.

En zeer recent heeft de oorlog in Oekraïne heeft nog eens pijnlijk duidelijk gemaakt welke risico's economieën kunnen lopen op het moment dat ze zich sterk afhankelijk maken van slechts een partij. Al met al, lijkt het besef toegenomen dat vergaande globalisering niet alleen maar economische voordelen heeft, maar dat er ook belangrijke nadelen aan kunnen kleven.

Anno 2023 lijken de puur economische argumenten aan kracht te hebben ingeboet en zijn het andere (geopolitieke of strategische) argumenten die een groter gewicht in de schaal leggen.

Zo constateren SEO, Clingendael en TNO in hun recente [geo-economische monitor](#) een stijgende lijn in het aantal gevallen van economische beïnvloeding door de tijd heen, met name sinds 2018 is een sterke toename zichtbaar.

Desondanks blijven de voortschrijdende technologische ontwikkeling en de potentiële welvaartswinst van verregaande specialisatie nog steeds belangrijke factoren die verdergaande globalisering in de hand werken. Anders dan bij de eerdergenoemde trends (demografie en verduurzaming) zijn zowel de richting als de omvang van de (de)globaliseringstrend op dit moment niet gemakkelijk in te schatten. Is de [globalisering voorbij](#)? Of is er sprake van [slowbalisering](#): globalisering in een lager tempo? Hoewel het lastig lijkt er een exact label op te drukken, verwacht ING Research wel dat er de komende tijd ten minste sprake zal zijn van een significante afzwakking van de bestaande globaliseringstrend.

Nederlandse economie vooral geraakt via lagere productiviteit

Voor een open economie als de Nederlandse zal deze trend economische gevolgen hebben. Zo kan minder globalisering door een lagere productiviteitsgroei elders in de wereld zorgen voor een lagere groei van de wereldhandel en dat zal handelsland Nederland merken. Daarnaast betekent het minder afhankelijk willen zijn van een land of producent dat men op zoek gaat naar een groter aantal verschillende leveranciers (diversificatie), om zo het risico – dat afhankelijk zijn van een enkel land of producent met zich meebrengt – te spreiden. Verder kan deze trend ook betekenen dat we in Nederland en/of Europa economische activiteiten gaan ontplooiën die puur kijkend met een macro-economische bril niet efficiënt zijn om dichtbij huis te produceren.

4.2 Impact deglobaliseringstrend op krapte op de arbeidsmarkt

Deglobalisering manifesteert zich, maar heeft onzeker karakter

Deglobalisering is een lastig te vangen verschijnsel. In de economische praktijk zien we het terug op allerlei verschillende manieren. Typisch onderdeel vormt bijvoorbeeld het opwerpen van extra handels- en investeringsbarrières en soms ook beperkingen op kennis- en technologieoverdracht. Daarbij zien we dat bedrijven hun productie of inkoop verplaatsen (vrijwillig of gedwongen), veelal weg van de economisch meest efficiënte locatie naar elders (veelal dichterbij huis). Andere typische eigenschap van deze trend is het vrij onzekere karakter, zeker als we deze trend vergelijken met de twee voorgaande: vergrijzing en verduurzaming.

Lagere productiviteit vanwege minder specialisatie

Afnemend momentum voor globalisering zal doorgaans vooral leiden tot minder specialisatie in de wereld, een van de belangrijkste redenen waarom handels plaatsvindt. Als een Nederlands bedrijf besluit meer binnenlands te kopen en dus zijn import vermindert of meer importeert uit duurdere landen, dan betekent dat logischerwijs dat hun kosten stijgen. De hogere kosten bij deze bedrijven zetten gelijk de productiviteit onder druk (net als we eerder zagen bij verduurzaming op blz. 14). Zo zorgt de verplaatsing van productie of inkoop voor een lagere arbeidsproductiviteit dan in een meer geglobaliseerde wereld waarin productie of inkoop wel plaatsvindt waar dat het meest efficiënt is.

Lagere productiviteit vanwege minder concurrentie en minder kennispillovers

Internationale leiden tot [minder concurrentie](#). Minder concurrentie zal bedrijven in eigen land (of binnen de Europese

Unie) minder uitdagen optimaal te presteren. Zo kunnen bijvoorbeeld de investeringen in onderzoek en ontwikkeling terugvallen, proces- en productinnovaties vertragen. Dat kan de groei van de productiviteit afremmen. Verder kunnen minder internationale handel en buitenlandse directe investeringen daar ook toe leiden als gevolg van [minder internationale kennispillovers](#) die doorgaans ontstaan als gevolg van buitenlandse handel en investeringen.

Ook vanwege minder vraag uit het minder productieve buitenland

Onze exportpartners zullen ook met een zwakkere productiviteitsontwikkeling te maken krijgen. Dat bekend voor Nederland op korte termijn een lagere exportvraag. Die lagere vraag drukt de arbeidsvraag eveneens. Dit effect vanuit het buitenland opgeteld bij de directe binnenlandse effecten van deglobaliseren zorgen in Nederland voor een lagere vraag naar arbeid. In potentie zou deglobalisering de krapte op de arbeidsmarktkrapte dus flink kunnen verminderen.

En grotere onzekerheid

De [extra onzekerheden](#) die met de globaliseringstrend gepaard hebben ook effect op beslissingen van bedrijven en consumenten. Nederlandse bedrijven zullen in een meer onzekere internationale omgeving terughoudender zijn met het doen van investeringen. Als er minder geïnvesteerd wordt drukt dat de vraag naar personeel. Consumenten zullen zich in een onzekere omgeving ook voorzichtiger gedragen. Daardoor daalt de effectieve vraag naar goederen en diensten en neemt de vraag naar arbeid af.

Minder vraag naar arbeid zonder overheidsimpuls

De deglobaliseringstrend is in essentie dus vooral een trend die de productiviteitsontwikkeling onder druk zet, net als de verduurzamingstrend (zie vanaf blz. 14). Verschil is wel dat het deze trend niet gepaard gaat met extra overheidsbestedingen. Daarom heeft de globaliseringstrend wel een negatief effect op de vraag naar arbeid. De lagere arbeidsproductiviteit verhoogt de loonkosten en die maken het minder aantrekkelijk om personeel aan te nemen en/of te behouden. De vraag naar arbeid daalt dus en dat zorgt ervoor dat de krapte op de arbeidsmarkt op korte termijn even afneemt.

Aan de andere kant

Deglobalisering zet dus vooral een rem op de vraag naar arbeid. Er is echter één aspect dat de rem op de arbeidsvraag wel wat kan verminderen. Nederland heeft relatief veel kapitaal en weinig arbeid in vergelijking met veel andere landen. De loonkosten liggen hier relatief hoog. Onze geïmporteerde producten zijn daarom doorgaans arbeidsintensief. Als we ertoe overgaan om dit type producten vaker in ons eigen land te produceren, dan zorgt dat voor extra vraag naar arbeid en wat extra druk op de arbeidsmarkt. Maar normaalgesproken zal de hogere arbeidsintensiteit van een select aantal goederen dat we zelf besluiten te gaan maken nooit het negatieve arbeidsvraageffect van de productiviteitsdaling overtreffen. Er moet immers ook het inkomen zijn om die producten nog te kunnen (blijven) kopen.

Conclusie: deglobalisering vermindert krapte op de arbeidsmarkt, maar is vooralsnog vooral een risico

In potentie kan de deglobaliseringstrend dus grote effecten hebben, maar vooralsnog zijn er dermate weinig concrete beleidsinitiatieven dat verwachte impact op de kortere termijn klein is. Zo bezien heeft de deglobaliseringstrend momenteel nog meer het karakter van een risico dan van een grote onomkeerbare trend die onderdeel uit zou moeten maken maakt van het basisscenario.

- Omdat deglobalisering de productiviteitsontwikkeling in potentie stevig onder druk zet, heeft het op korte termijn een **negatief effect op de vraag** naar arbeid.
- Als deze trend zich daadwerkelijk manifesteert dan zal deglobalisering de krapte op korte termijn toch vooral doen afnemen.

Korte termijn effect van deglobaliseringsbeleid op de Nederlandse arbeidsmarkt

Ontwikkeling:	Effect op:		
	Arbeidsvraag	Arbeidsaanbod	Kwantitatieve krapte
• Specialisatie daalt	-	-/o	-
• Concurrentie daalt	-	-/o	-
• Kennisoverdracht daalt	-	-/o	-
• Exportvraag daalt	-	o	-
• Onzekerheid stijgt	-	o	-
• Aandeel arbeidsintensieve productie stijgt	+	o	+
Totale effect	-	-/o	-

+ = vergroot
- = verkleint
o = geen effect

Bron: ING Research

5. Conclusie

en handelingsperspectieven

Conclusie

22

Handelingsperspectieven

23

5.1 Conclusie

Trends vergroten per saldo de druk op de arbeidsmarkt

De demografische ontwikkeling en de verduurzaming vergroten onzes inziens de druk op de arbeidsmarkt. Beide ontwikkelingen lijken van substantiële omvang en enige mate van zekerheid te hebben. Deglobalisering zou de arbeidskrapte daarentegen wat kunnen verlichten. Deze ontwikkeling is echter een stuk minder zeker. ING Research verwacht dat deze drie trends gezamenlijk per saldo voor meer arbeidsmarktkrapte zullen zorgen dan we zouden zien in een wereld zonder deze trends.

Samenvatting: korte termijn effecten van drie trends op de Nederlandse arbeidsmarkt

Trend:	Effect op:			
	Arbeidsvraag	Arbeidsaanbod	Kwantitatieve krapte	
• Vergrijzing	+	- -	+	+ = vergroot - = verkleint 0 = geen effect
• Beleid vanwege verdere verduurzaming	+	-/0	+	
• Beleid vanwege deglobalisering	-	-/0	-	
Totaaleffect	+	-	+	

Bron: ING Research

5.2 Handelingsperspectieven

Hoewel een conjuncturele neergang de krapte kan doen afnemen, zorgen de langjarige trends ervoor dat de werkloosheid waarschijnlijk minder hard zal oplopen dan gebruikelijk en dat de overheid het lastig krijgt al haar ambities te verwezenlijken. Dit roept de volgende vraag op: **Wat zijn kansrijke maatregelen die de overheid zou kunnen treffen om de arbeidsmarktkrapte op korte termijn echt te verminderen? En wat is daarvoor nodig?** We beoordelen hieronder een aantal opties:

- **Niet kansrijk: Vergroten van het arbeidsaanbod**

Het stimuleren van het arbeidsaanbod is geen heel kansrijke optie, omdat het onbenutte arbeidspotentieel, van mensen die nog niet werken of weinig werken, simpelweg [niet zo groot meer is](#). Bovendien is het de vraag in hoeverre beleid mensen nog kan prikkelen tot een grotere arbeidsparticipatie. Daarnaast is vergroten van het arbeidsaanbod ook geen structurele maatregel tegen krapte. Op zeer korte termijn staat de omvang van de economie min of meer vast, waardoor vergroten van het arbeidsaanbod op heel korte termijn de krapte daarom iets kan verminderen. Maar dit geldt echt alleen op de zeer korte termijn. Het vergroten van het arbeidsaanbod, of dat nu om meer vrouwen of migranten gaat, creëert namelijk vrij snel meer inkomen en consumptie en dus ook weer nieuwe banen. Zo draagt dit slechts in zeer beperkte mate bij aan het verminderen van de krapte.

- **Niet kansrijk: Arbeidsproductiviteitsverhoging in de marktsector**

Verhoging van de arbeidsproductiviteit in de marktsector is eveneens geen wondermiddel tegen de krapte. In de marktsector leidt een hogere arbeidsproductiviteit uiteindelijk niet tot minder arbeidsvraag omdat de lagere kostprijs ook weer de vraag naar

goederen en diensten stimuleert. Er kunnen weliswaar op korte termijn (geautomatiseerde) taken verdwijnen en zo dan even de krapte verlichten, maar daar komen in de regel uiteindelijk [evenveel nieuwe taken voor terug](#). Zo biedt overheidsbeleid gericht op productiviteitsverhoging in de marktsector geen structurele bijdrage aan het verkleinen van arbeidsmarktkrapte.

- **Kansrijk op korte termijn: Productiviteitsverhoging in de (semi)publieke sector**

In de (semi)publieke sector is productiviteitsverhoging een kansrijkere optie. Daar is de effectieve vraag gemaximeerd. Deze wordt immers uiteindelijk bepaald door politiek gekozen budgetten. Dit betekent dat een productiviteitsstijging geen extra vraag kan uitlokken via een lagere prijs. Verhogen van de arbeidsproductiviteit in de (semi)publieke sector hoeft daarom niet altijd direct gepaard te gaan met meer consumptie en de creatie van nieuwe banen en kan op de korte termijn de krapte beperken.

De arbeidsproductiviteit in de (semi)publieke kan worden bevorderd door het personeel a) **meer productiemiddelen te geven** en/of b) **effectiever te maken in het toepassen** van bestaande middelen.

De (semi)publieke sector produceert voornamelijk diensten. Dat betekent dat de focus daarbij op specifieke productiemiddelen zal komen te liggen, in het bijzonder immaterieel kapitaal. Zo zou de overheid voor productiviteitsverbeteringen eerder moeten denken aan investeringen in ICT en technologieën als kunstmatige intelligentie dan aan fysiek kapitaal als machines en gebouwen. Het blijkt bijvoorbeeld dat [gemeente met hogere ICT-uitgaven efficiënter zijn in de publieke dienstverlening](#)

Investeringen in meer productiemiddelen kunnen niet los worden gezien van investeringen in een betere toepassing daarvan. Zo [acht het CPB investeringen in de organisatiecultuur \(waardering van geleverd werk, gedeelde normen en waarden\) en managementkwaliteit voor de publieke sector als kansrijk](#). De effectiviteit van ICT-investeringen blijkt bijvoorbeeld af te hangen van de organisatiestructuur en menselijk kapitaal (zoals [vakmanschap](#)). Zo zijn [gemeentes met een ouder personeelsbestand minder productief zijn](#), mogelijk vanwege verouderd menselijk kapitaal, in een tijd van vergrijzing een extra uitdaging. Daarmee is investeren in om- en bijscholing belangrijk.

Uiteindelijk is het goed om te realiseren dat productiviteitsverhoging slechts tijdelijk⁶ de arbeidskrapte verlicht. Dus hoewel de oplossing van productiviteitsbevordering in de (semi)publieke sector misschien aanvankelijk wat beter werkt dan in de marktsector, is ook dit geen wonderoplossing ter bestrijding van arbeidsmarktkrapte. Bovendien is het zaak om ervoor te waken dat productiviteitsstijgingen in de (semi)publieke sector niet opgaan aan ontwikkelingen die juist de arbeidsvraag op een andere manier toch weer vergroten. Vooral in de gezondheidszorg blijkt dit een berucht fenomeen aangezien wetgeving ervoor zorgt dat [nieuwe zorg bij voorgang van de wetenschap en praktijk automatisch in het zorgverzekeringsbasispakket belandt](#), zonder dat hier een bewuste politieke keuze aan vooraf gaat. Vanwege dit

6. Als de productiviteit van de rest van de economie groeit en dus de lonen stijgen, zullen lonen in de (semi)publieke sectoren, zoals ook [in de praktijk blijkt](#), op de langere termijn uiteindelijk de marktlonen moeten volgen om te zorgen dat personeel behouden blijft. Dat leidt tot hogere consumptie van werkenden van de (semi)publieke sector en dus op termijn tot extra banen, dat wil zeggen extra arbeidsvraag, in de marktsector.

mechanisme is het van belang dat er actief wordt gestuurd op wat wel en niet tot de publiek gefinancierde dienstverlening behoort en er niet puur automatisch nieuwe publieke arbeidsvraag ontstaat.

- **Meest kansrijk: afremmen arbeidsvraag**

Het beperken van de arbeidsvraag is een veel kansrijkere manier om de krapte op de arbeidsmarkt te verminderen, vooral ook omdat dit een structurele oplossing is. Bij het afremmen van de arbeidsvraag heeft de overheid twee routes:

1. de arbeidsvraag van de overheid zelf verminderen.
2. afremmen van de arbeidsvraag in de marktsector.

Wil de overheid haar eigen arbeidsvraag terugdringen (route 1) dan betekent dat dat de overheid zelf minder moet gaan doen en dus niet oneindig meer taken op zich kan nemen. Niet alles kan, en dus moeten politici keuzes maken. Dat betekent soms de ambities verkleinen.

De arbeidsvraag in de marktsector afremmen (route 2) kan via hogere belastingen of minder uitgaven: met ander woorden een krappere begrotingsbeleid. Deze keuze zou in de actuele context tot de mogelijkheden moeten behoren, aangezien het begrotingsbeleid de komende jaren zonder beleidswijzigingen ruim is.

Nu we op hoofdlijnen hebben aangegeven welke typen maatregelen we als kansrijk mogen bestempelen en welke we niet kansrijk achten, is het goed om nog een slag concreter aan te geven welke zaken daarbij kunnen helpen:

- **Budgettaire verkrapping en politieke lef:** In essentie betekent dit aan het begin van de kabinetsperiode strengere financiële afspraken maken over het totaal aan uitgaven en belastingen dan nu is voorzien en begrotingsregels afspreken waarin tijdens de kabinetsperiode gehouden wordt. Vervolgens is **politieke lef** nodig om daar gedurende de rit aan vast te houden, en niet (te veel) uitzonderingen maar keuzes te maken zodra een probleem zich aandient.
- **Heldere prioriteitstelling beleidsmakers:** als beleidsmakers heldere prioriteiten stellen, duidelijk maken dat niet alles even belangrijk is en daaraan vastgehouden kan dat de personeelsvraag drukken.
- Een **personeelsplafond**, net als een financieel plafond, dwingt beleidsmakers eerder tot een integrale afweging. Een plafond zorgt ervoor dat beleidsprioriteiten tegen elkaar moeten worden afgewogen. Het kan helpen de financiële plafonds ook daadwerkelijk te vertalen naar lagere personeelsvraag. Eerdere pogingen tot bezuinigingen leidden niet altijd tot een significante vermindering van het personeelsbestand. Mogelijk helpt het daarom om aan het begin van de kabinetsperiode niet alleen financieel totaalbudget af te spreken, maar een maximumaantal voltijdequivalenten dat daarbij hoort. Dit kan in eerste instantie voor het eigen personeel, aangezien de overheid daar de meeste directe sturing op geeft. Maar wellicht kunnen plannen die door uitbesteding uitgevoerd worden door de marktsector, zoals bijvoorbeeld de bouw of onderhoud van infrastructuur, ook doorgelicht kunnen worden op de arbeidsvraag die dit met zich meebrengt.

- **Arbeidsvoorwaardenbeleid** is een andere concrete manier waarop keuzes kunnen worden ondersteund. Via [diversifiërend arbeidsvoorwaardenbeleid geprioriteerd worden tussen diverse maatschappelijk uitdagingen](#). Verschillen in loon tussen personeel dat werkt aan hogere en minder hoge beleidsprioriteiten kan de kans vergroten dat de belangrijkste doelstellingen niet te kampen krijgen met een gebrek aan personeel.
- **Aandacht in de beleidsuitvoering voor personeelsbeslag**
In de uitvoering in de (semi)publieke sector kan extra aandacht voor het beperken van de eigen personeelsvraag ook helpen om de krapte te lijf te gaan: denk hierbij aan zoals een verbetering van de informatievoorziening met daarbij een goed ingerichte afrekencultuur.
 - Beter informatievoorziening over kosten van personeelsinzet kan leiden tot meer inzicht in de efficiëntie daarvan. Informatie kan worden gebruikt om te benchmarken. Bijvoorbeeld bij uitvoeringsorganisaties die vergelijkbare diensten verlenen kunnen zo met elkaar worden vergeleken en van elkaar worden geleerd. [Blank \(2023\)](#) suggereert zelfs dat in sectoren waar de informatievoorziening over kwaliteit beter op orde is, toezichthouders en inspecties beter kunnen sturen en sanctioneren en daardoor zelfs kwaliteitsverbeteringen gemaakt kunnen worden zonder dat dit met grotere personeelsvraag gepaard gaat.

- Alleen informatievoorziening is niet altijd genoeg. Zeker in de (semi)publieke sector horen daar ook expliciete prikkels om de efficiëntere inzet van personeel af te dwingen, zeker omdat er in het publieke domein er eigenlijk geen markt is die dat afdwingt. [Aandacht voor afrekenbaarheid wordt daarom als een van de kansrijke opties gezien voor productiviteitsverbetering in de \(semi\)publieke sector](#). [Denkwerk \(2020\) spreekt van het bevorderen van een cultuur waarin openheid, samenwerking, leren en \(proces\)innovatie centraal staan](#). Ook intrinsieke motivatie of “naming en shaming” kan in combinatie met meer transparantie inspireren tot veranderingen en daardoor een efficiëntere inzet van personeel. De vergt investeringen in een cultuur waarin afrekenbaarheid wordt bevorderd. Management met meer oog voor autonomie onder professional lijkt hier [kansrijk](#). Die autonomie zou leiden tot meer verantwoordelijkheidsgevoel én een hogere productiviteit.

Bronnen

- 16e Studiegroep Begrotingsruimte (2020): [Koers bepalen - Kiezen in tijden van budgettaire krapte](#)
- Aanpak Stikstof (2021): [Bouw, Stikstofwet gaat in per 1 juli 2021, Landbouw, Verkeer en Vervoer](#)
- Barr (2012): [Economics of the Welfare State](#)
- Baumol (1967): [Macroeconomics of unbalanced growth: the anatomy of urban crisis](#)
- Beerepoot (2022): [Slowbalisering: globalisering in lager tempo?](#)
- Behrens, Hilhorst, Brouwer & Sneller (2023): [ICT leidt tot hogere efficiëntie in gemeentelijke dienstverlening](#)
- Blank (2015): [Illusies over Fusies - Een kritische Beschouwing over de Schaalvergroting in de Nederlandse Publieke Sector 1985-2021](#)
- Blank (2023): [Hoe de Nederlandse overheid al veertig jaar de ziekte van Baumol in de publieke dienstverlening aanwakkert](#)
- Bloom, Canning & Fink (2008): [Population Ageing and Economic Growth](#)
- Bowen (2012): ['Green' growth, 'green' jobs and labor markets](#)
- CBS (2014) [Arbeidsrekeningen via Statline](#)
- CBS (2022): [Prognose bevolking via Statline](#)
- CBS (2023): [Arbeidsvolume via Statline](#)
- CBS (2023): [Ondernemersvertrouwen daalt licht begin vierde kwartaal](#)
- CBS (2023): [Spanning op de arbeidsmarkt neemt af in het derde kwartaal](#)
- CBS & NIDI (2020): [Bevolking 2050 in beeld - Drukker, diverser en dubbelgrijs](#)
- CDA, ChristenUnie, D66 & VVD (2021): [Coalitieakkoord 'Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst'](#)
- CPB (2014): [Overheidslonen volgen marktlonen](#)
- CPB (2015): [Kansrijk Arbeidsmarktbeleid](#)
- CPB (2019): [Arbeidsparticipatie en gewerkte uren tot en met 2060](#)
- CPB (2020): [Kan Nederlandse overheid Baumol verslaan?](#)
- CPB (2022): [Analyse coalitieakkoord 2022-2025](#)
- CPB (2023): [Augustusraming 2023 \(cMEV 2024\) en verlengde tijdreeks met dank aan Jos Ebregt](#)
- CPB & PBL (2018): [De werkgelegenheidseffecten van fiscale vergroening](#)
- Denkwerk (2020): [Publiek en effectief, het kan! - Naar een kwalitatief hoogwaardige en robuuste publieke sector voor Nederland](#)
- Ehrenberg & Smith (2013): [Modern Labor Economics: Theory and Public Policy](#)
- Europese Commissie (2023): [AMECO, versie 15 mei 2023](#)
- Europese Commissie (2023): [Commission recommendation of 3.10.2023 on critical technology areas for the EU's economic security for further risk assessment with Member States](#)
- Europese Commissie (2023): [European business cycle indicators. 2nd quarter 2023](#)
- Europese Commissie (2023): [Global Trade Fragmentation. An EU Perspective](#)
- Europese Commissie (2023): [The Net-Zero Industry Act: Accelerating the transition to climate neutrality](#)
- Europese Raad en de Raad van de EU (2023): [Fit for 55 en Infographic - Fit for 55: een fonds ter ondersteuning van de meest getroffen burgers en bedrijven](#)
- Eurostat (2023): [EUROPOP2023 population projections](#)
- Fouarge (2023): [Benadrukken arbeidstekort werkt averechts](#)
- Heijenga (2020): [Zorgen over toenemende afhankelijkheid van China, Europarlementariër wil onderzoek](#)
- IMF (2023): [Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism](#)
- ING Research (2018): [The silver tsunami is almost upon us](#)
- ING Research (2022): [Expect the eurozone labour market to remain tight despite recession](#)
- ING Research (2023): [Ramingen Nederlandse economie](#)
- Jones (2023): [Explained: The EU's handicap in the global race for critical raw materials](#)
- Kok & Imandt (2023): [Potentieel arbeidsaanbod is kleiner én groter dan 'één miljoen'](#)
- Kremer, Muskee, Kok & Imandt (2023): [De oplossing voor langdurige krapte is minder arbeidsvraag](#)
- Lukkezen (2023): [Een serieuze partij laat haar programma doorrekenen](#)
- Lukkezen (2023): [Op zoek naar het onbenutte arbeidspotentieel](#)
- Ministerie van Financiën (2023): [Budgettaire gevolgen aangenomen moties en amendementen APB/AFB](#)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2022): [Aanpak arbeidsmarktcrapte](#)
- OESO (2015): [The Economic Consequences of Climate Change](#)
- OESO (2017): [Employment Implications of Green Growth - Linking jobs, growth, and green policies](#)
- PBL & ROA (2022): [Inzicht in arbeidsmarkt knelpunten voor de uitvoering van het klimaatbeleid](#)
- Pestel (2019): [Employment effects of green energy policies - Does a switch in energy policy toward more renewable sources create or destroy jobs in an industrial country?](#)
- Reuters (2023): [EU must seek to de-risk rather than decouple from China, von der Leyen says](#)
- Rijksoverheid (2019): [Klimaatakkoord](#)
- Rijksoverheid (2020): [Klimaatwet](#)
- Rijksoverheid (2023): [Extra pakket maatregelen dicht gat tot klimaatdoel 2030](#)
- Rijksoverheid (2023): [Miljoenennota 2024](#)
- Rijksoverheid (2023): [Nationaal Programma Verduurzaming Industrie - de industrie en daarmee de rest van Nederland versneld verduurzamen](#)
- Rijksoverheid (2023): [Rijksoverheid stimuleert duurzame energie](#)
- SEO (2023): [Arbeidsmarktcrapte - Een integraal beeld van aard, omvang en oplossingen](#)
- SEO, Clingendael en TNO (2022): [Geo-economische monitor](#)
- Tweede Kamer (2023): [Lijst controversiële onderwerpen vastgesteld](#)
- United Nations (2015): [Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development](#)
- Vos, De (2023): ['Jazeker, de globalisering is voorbij'](#)

Meer weten?

Auteur

Marcel Klok
Senior econoom
06 1149 1616

Met medewerking van

Marten van Garderen	ING Research
Lex Hoekstra	ING Research

Kijk op ing.nl/kennis en volg ons op [X](#)

Disclaimer

Deze publicatie is opgesteld door de 'Economic and Financial Analysis Division' van ING Bank N.V. ("ING") en slechts bedoeld ter informatie van haar cliënten. Deze publicatie is geen beleggingsaanbeveling noch een aanbieding of uitnodiging tot koop of verkoop van enig financieel instrument. Deze publicatie is louter informatief en mag niet worden beschouwd als advies in welke vorm dan ook. ING betreft haar informatie van betrouwbaar geachte bronnen en heeft alle mogelijke zorg betracht om er voor te zorgen dat ten tijde van de publicatie de informatie waarop zij haar visie in deze publicatie heeft gebaseerd niet onjuist of misleidend is. ING geeft geen garantie dat de door haar gebruikte informatie accuraat of compleet is. ING noch één of meer van haar directeuren of werknemers aanvaardt enige aansprakelijkheid voor enig direct of indirect verlies of schade voortkomend uit het gebruik van (de inhoud van) deze publicatie alsmede voor druk- en zetfouten in deze publicatie. De informatie in deze publicatie geeft de persoonlijke mening weer van de Analist(en) en geen enkel deel van de beloning van de Analist(en) was, is, of zal direct of indirect gerelateerd zijn aan het opnemen van specifieke aanbevelingen of meningen in dit rapport. De analisten die aan deze publicatie hebben bijgedragen voldoen allen aan de vereisten zoals gesteld door hun nationale toezichhouders

aan de uitoefening van hun vak. De informatie in deze publicatie kan gewijzigd worden zonder enige vorm van aankondiging. ING noch één of meer van haar directeuren of werknemers aanvaardt enige aansprakelijkheid voor enig direct of indirect verlies of schade voortkomend uit het gebruik van (de inhoud van) deze publicatie alsmede voor druk- en zetfouten in deze publicatie. Auteursrecht en rechten ter bescherming van gegevensbestanden zijn van toepassing op deze publicatie. Niets in deze publicatie mag worden gereproduceerd, verspreid of gepubliceerd door wie dan ook voor welke reden dan ook zonder de voorafgaande uitdrukkelijke toestemming van de ING. Alle rechten zijn voorbehouden. ING Bank N.V. is statutair gevestigd te Amsterdam, houdt kantoor aan Bijlmerplein 888, 1102 MG te Amsterdam, Nederland en is onder nummer 33031431 ingeschreven in het handelsregister van de kamer van koophandel. In Nederland is ING Bank N.V. geregistreerd bij en staat onder toezicht van De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Financiële Markten. Voor nadere informatie omtrent ING policy zie <https://research.ing.com/>. De tekst is afgesloten op 14 november 2023.